

Keel ja
Kirjandus

12/2010

LIII AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EDUELAMUSE OOTEL

Naer aardejuttudes ja jutustamise saateks

MARE KALDA

Rahvaluulekogumise intervjuude salvestustes on aeg-ajalt kuulda kõnelusi saatvaid naerumühatusi. Nii juhtub erinevate teemade või juttude puhul ja vahel kestab naer pikemalt. Ka peidetud varandustest on jutustatud naeru saatel. Mis ajab vestlejaid naerma, kas selline reageering annab märku, et tehakse nalja? On ehk midagi lahti aardeteema endaga? Juba peidetud varanduste teemalise ettekande väljakuulutamine on mõnikord tekitanud kuulajates kerge naerukahina, eriti kui lubatakse anda informatsiooni, kust varandusi leida võiks. Rahvakalendrile, regilaulu meetrikale või folkloorikogumise ajaloole pühendatud ettekanne seevastu säärast vastust ei paku.

Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvast umbes 2500 aardejutuvariandist 2300 pala kujutavad endast kirjalikke tekste, üleskirjutaja poolt üksinduses noteeritud muistendeid. Kas mõni muistendisündmus ajas kirjatöö tegija muigama või põhjustas temas kirjutamise juures tasast naeru, kui meenus eelmise jutustaja elav esitusviis ja sellest saadud mulje, seda me ei tea. Vähemalt ei vihja sellele arhiveeritud muistenditekstid. Kuidas tõlgendada inimeste naeru varandustest jutustamise juures, sellele küsimusele võimaldavad vastuseid otsida salvestustehnika abil saadud andmed.

Eesti Rahvaluule Arhiivi paarisaja aasta jooksul kogutud aardejuttude hulgas leidub näiteid, kus keegi naerab, kedagi valdab rõõm, heameel, rahulolu. Neile olukordadele sekundeerivad juhtumid, kus juttude tegelased kardavad välja naerdud saada või kus rahaauguga seoses proovitakse mõnd

manipulatsiooni puhtalt nalja pärast. Tehtud tähelepanekud nii naeru kohta juttude sisu tasandil kui ka jutustamise taustaks inspireerivad küsima: mis-sugustes rahaaugujuttude episoodides puhkeb naer, missugustesse seostesse asetub ja mida väljendab? Hoolimata sellisest küsimusepüstitusest ei preten-deeri käesolev artikkel kohale huumoriuurimuste hulgas, sest naer ei anna üheselt märku koomilise valda sattumisest.

Naerul jutustamise juures on nähtavasti hoopis teised ajendid kui naerul muistendi sisus (muinasjutužanri perspektiivist vt Röhrich 2008: 199–201). Seega väärib järgimist jutustamisetnograafiline metodoloogia, mille kohaselt toimivad korraga eri tasandid: ühelt poolt jutustajate-kuulajate dialoog, mil-le käigus varandustest pajatatakse (s.t vestlustasand), ning teiselt poolt jutu-maailm, mille sündmustest antakse teada loo abil (Young 1987: 24–37; Pal-menfelt 2007; Metsvahi 2002). Jutustades aktualiseerub jutumaailm, isegi kui lugu edastab sündmusi, mis võisid juhtuda või juhtusidki jutustajate-kuula-jate füüsilises reaalsuses. Katharine Young rõhutab, et muistendid kujutavad ebatavalisi juhtumeid asetatuna tavamaailma geograafiasse (1987: 56). Ulf Palmenfelt ja Lena Marander-Eklund, kelle uurimisobjektiks on isikliku kogemuse narratiivid, ei tõstata küsimust jutumaailma eripärast faktuaalse-te narratiivide puhul (Palmenfelt 2007; Marander-Eklund 2006). Merili Mets-vahi (2002) vaatleb eri jutustamistasandeid legendižanri näitel, mille puhul jutumaailma piirid on ilmsemad.

Olukorrad, kus jutumaailma sündmuste edastaja naerab, on pannud folk-loriste ja teiste lähedaste teaduste esindajaid mõistatama, miks informant nii reageerib. Jutustajad naeravad teatud juhtudel nii jutuga konstrueeritud fik-tiivse maailma sündmustest kõneldes kui ka tavamaailma geograafiasse ase-tatud jutusisu vahendades. Kuid täpselt samamoodi käituvad vestlejad mõni-kord kahtleva hoiaku puhul, mil jääbki selgusetuks, kui eemale kõneldakse jutumaailm jutustajate ning kuulajate maailmast.

Enkultuuratsiooni kriis, suhtluse osa, rituaal, naljaks pööramine...

Naeru tagamaad on ahvatlenud otsima selgitusi ja põhjusi naerukäitumisele. Huumoriuurijad defineerivad oma uurimisobjektina koomilisuse kategooria ning keskenduvad eelkõige nalja tekstuaalsetele omadustele ja vähem publi-kule. Sellegipoolest leidub põhjalikke naeruanalüüse ka huumoriuurimises (vt näit Morreall 1983: 1–59; Martin 2007: 153–190). Nalja- ja naeruteoreetikud tavatsevad uurimisloo ülevaadetes tsiteerida Thomas Hobbesi, kes siiski otse-selt huumori definitsiooni ei pakkunud, vaid iseloomustas naeru kui äkilise heameeletunde väljendust, mida põhjustab rahulolu enda tehtud teo üle või puuduse märkamine teises, kellega võrdlemine paneb ennast paremana tund-ma (Hobbes 1985: 125; vt ka Heyd 1982: 286, 292). Naerma hakkamine eel-das Hobbesi järgi võidurõõmu või rahulolutunnet.

Loetelud mitmesugustest, isegi vastandlikest naerusituatsioonidest alga-vad Anthony Ludovici raamatuga naeru saladuslikkusest (1932).¹ Aastaküm-

¹ Pean mõneti kummaliseks nüüdisaegse naljateoreetiku Victor Raskini hinnangut A. Ludovicile, kes, kirjutades naeru helge poole kõrval ka tumedast poolest, justkui olevat vihanud huumorit (vt Krikmann 2004: 22–23. Siinkirjutaja rõhutus). Naeru tõsi-se tahu arvessevõtmist kaasaegse analüütiku John Morrealli (1983) poolt hindab kõrgelt Jacques Le Goff (2006: 169).

neid hiljem pakub John Morreall kaksikjaotuse humoristliku ja mittehumoristliku naeru juhtudest (Morreall 1983: 1–2; ära toodud ka Knuuttila 1992: 96–98). Morreall asetab mittehumoristliku naeru alale näiteks loteriivõidu teadasaamisele järgneva reaktsiooni. Ilmselt tuleks samal viisil seletada rõõmuhoiset leitud rahapaja juures, eristamata jutumaailma sündmusi füüsilise maailma sündmustest. Humoristlik naer saadab nalja kuulamist ja tembutamist, ent naerma ajavad ka teiste inimeste äpardused ja lihtsalt lõbus tuju, mis õhutab erilise põhjuseta naeru.

Tänapäeval defineeritakse naeru kui instinktiivset, nakkavat, alateadlikult kontrollitavat käitumist, mis harva ilmneb üksinduses; naer liigendab kõnet ega ole enamasti seotud huumoriga; kõnelejad naeravad sagedamini kui nende kuulajad ja mehed üritavad oma käitumisega naerutada naiskaaslast, kes naeravadki meestest sagedamini (Provine 2000, 2004; Panksepp, Burgdorf 2003; vrd Röhrich 2008: 201–202). Psühholoog Robert Provine rõhutab seejuures, et ta uurib naerukäitumist, eritlemata huumori mehhanisme.

Muistend kui rahvajutužanr ei eristu tavakõneluses kuigi kirkalt. Spetsiifiline tekst lõikub argikõnelusse, kuigi toimuvad muidugi ka jutustamissessioonid, mil jutuvestmine on kokkutulemise eesmärgiks. Niisiis osa naerust muistendite jutustamisel on seletatav suhtlussituatsioonile omase naeruga, mis ei eelda, et naerupahvakule eelnenud laused oleksid tingimata humoorikad. Kuid on selge, et lugude jutustamine, sealhulgas muistendite rääkimine kujutab endast põgusast lühivestlusest keskendatumat kõneakti, mille puhul suhtlusnaer põimub naerutamise kui narratiivi esituse retoorilise võttega. Suure tõenäosusega on osa informantide naerust folkloristlike intervjuude ajal tõlgendatav suhtlusnaeruna.² Näiteks kui folkloristid küsisid Suure-Jaanis Sürgaverest pärit naiselt tema endise koduküla kruusaaugu kohta käivat varandusejuttu, siis intervjuueeritav reageeris naeruga. Samal ajal vabandas ta loo meelestminekut, ent ühtlasi võitis endale aega ning kõneluse jätkudes sõnastas muistendi.³

Naeru ajendeid vaagides on Lena Marander-Eklund (2008) samuti ära tundnud, et niisugune reaktsioon on suuresti tingitud suhtlussituatsioonist. Oma ainetiku – intervjuude käigus sõnastatud sünnituslugude süvavaatluse – teel näitab ta, kuidas vestlusnaer omandab narratiivse stiilivõtte rolli. Naer ühekorraga toob esile ja peidab emotsioone: rõõmu ja pingelangust, valu ja kontrollikaotuse tunnet oma keha üle, hirmu ja abitust, viha ja haavataavust, piinlikkusetunnet. Väike osa uurimisprojektiga seoses jutustatud sünnituslugudest oli esitatud situatsioonikoomika võtmes, seega tuli ette ka humoristlikku naeru. Jutustamist saatev naer osutus emotsioonide edastamise viisiks. L. Marander-Eklund teeb olulise tähelepaneku: jutustaja naer mittekoomilist lugu esitades ei muutu osalejate ühiseks emotsiooniväljenduseks (Marander-Eklund 2008: 106).

Isikliku kogemuse vahendaja naerab, kui edastab oma mittenaljakat jutustust (vrd R. Provine'i vaatlustulemust: kõneleja naerab kuulajast roh-

² Vestlusnaerust psühho- ja sotsiolingvistiliselt vt nt Glenn 2008; O'Connell, Kowal 2008: eriti lk 163–174.

³ Vt RKM, Mgn II 2063 (c) < Suure-Jaani khk, Suure-Jaani < Sürgavere – I. Rütetel, A. Väljaots < naine, snd 1898 (1971). Tollal 73-aastane naine jutustas asjast tugeva isikliku seosega, kuna ta oli osalenud otsimiskatses. Palade esitajate nimed arhiivitektside kirjetes on siin ja edaspidi erandlikult varjatud juhtudel, kui jutustaja nime avaldamine ei tundu uurijaetika seisukohalt õige.

kem). Kuigi ta ise naerab, säilitab kuulaja tõsiduse, sest tunnetab kirjeldatu tõsist tonaalsust. Teise žanri, naljandi esituse kohta on väidetud, et heaks tooniks on, kui jutustaja ise oma naljade peale ei naera (Viidalepp 2004: 103). Iga vähegi empaatiline lugudekuulaja suudab muidugi meenutada olukordi, kus anekdoodivestja on naerust kõveras või kus kellegi mitte naermiseks mõeldud lugu (kuigi ta ise natuke naerab) tekitab kuulajas (ebakohase?) lõbususe. On ilmne, et meelelahutuslikul otstarbel kõnelemisel kujuneb olukord, et palad jutustatakse naljakaks, olgu need isikukogemuse jutud, nalja(ndi)d või kas või muistendid ning lisaks suhtlusnaerule ja nüüd juba humoristlikule naerule avaldab mõju naeru omadus nakatada koosviibijaid. Eik Hermann (2006: 129) kirjutab, et teatud intensiivsusest alates tekitab naer ise naeru, ilma et see tuleneks naljast ning naerjad ei oskaks täpselt vastata, mis neid õieti lõbustab.

Muistendite jutustamist saatva naeru puhul pälvib tähelepanu ambivalentsestunne, mis näib valdavat kõiki asjaosalisi – nii jutustajat kui ka kuulajaid, ja mis kandub kuidagi metafüüsiliselt üle ka juttude uurijale. Kas naerdakse, sest on naljakas või ollakse segadusse sattunud? Võib-olla ilmutab ennast naeru „tume külg” ja naerdakse kellegi või millegi üle (vrd Panksepp, Burgdorf 2003: 543)? 1996. aasta kogumisekspeditsioonil Setumaale pani etnoloog Aivar Jürgenson tähele, et informandid naersid usundilistest teemadest kõneldes, ning sõnastas oma kogemuse (naerupahvakud tundusid talle kohatud, kuid naljakad) artiklis „Enkultuuratsiooni kriisi usutunnistust otsides” (Jürgenson 1997).⁴ Jürgensoni sõnul kaugenevad inimesed esivanemate tarkusest ja kalduvad ilmalikustumisprotsessi mõjul mütoloogilisi kujutlusi (olendeid) välja naerma (Jürgenson 1997: 82–83). Elliott Oringi tõlgenduse kohaselt kahandab üleloomulikust kogemusest jutustamist saatev naer tõepoolest jutustatava sündmuse tõele vastavaks pidamist (Oring 2008: 139). Bill Ellis (1987: 54–57) on avastanud, et linnalegendi „Konks” interpreteerijad jõudsid täiesti erinevatele tulemustele sõltuvalt sellest, kas allikateks olid ajakirjanduses ilmunud jutuversioonid või intervjuude salvestused. Trükitud lugudes puudus vestlejate reaktsioon, seevastu salvestusi saatis mitmehääline itsitamine. B. Ellise uurimiskogemus suunab ka aardemuistendit „Kelle käsi paneb, selle käsi võtab” (vt Aarne 1918, tüüp 64; Jauhainen 1999, tüüp P 421) tõlgendama teisiti, kui seda võiks teha üksnes käsikirjadena arhiveeritud variantide põhjal, vt näiteks:

Vanaema rääkis ikka. [---] Et si(i)s vanamees pand kulla sinna, vanasti olid suured rehetuades, lied olid seal kah, tuhalied olid. Suur ahi ja seal – nisukene ies oli, kust tuhk, kraabiti sinna sisse. [Mügistab naerda] Vanamees pand enne surma sinna, kurat, oma kulla ära. Öeld et: „Kelle käsi paneb, selle käsi ka võtab.” Vanamees sures [jätkab naeruse häälega] ära ja eided tõmmanud selle vaname(he) sinna, käppapidi kulda kraapima. Ma ei tea, kas ta sai kulda kätte või ei saand. [hääletooni muutus:] Vanaema seda rääkis. (RKM, Mgn II 3073 (12) < Simuna khk, Käru – O. Kõiva, A. Tael, M. Jallai < E. K., 74 a (1978).)

⁴ Vestluskaaslaste-informantide naeru tagamaad on olnud arutluse all folkloristide omavahelistes kõnelustes välitöödel vahetult pärast päevaseid kogumiskäike. Need diskussioonid on jäänud dokumenteerimata. Mõningaid andmeid ja vihjeid sisaldavad kogumispäevikud Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Nimelt võib siin tegu olla sisu diskrediteeriva naeruga, mis annab märku, et jutustaja mitte ainult ei võta juttu tõsiselt, vaid peab kirjeldatavat olukorda pentsikuks. Kõigilt kümme-konnalt sama jututüübi salvestuselt rahvaluulearhiivis ajavahemikust 1960–1982 kostab jutustaja naeru ja mitte aluses, kus jutustaja endale kergelt naerdes meeldetuletamiseks aega võidab, vaid jutu sisuosas, mis kirjeldab peitja käega varanduse väljakoukimise katset. Muistend ajas kõnelejad naerma, kuigi intervjuusituatsioon ju ei kujuta endast otseselt meelelahutuslikku esituskonteksti. Käsikirjalised variandid seevastu jätavad informantide hoiakud varju. See-eest loo üks variant aastast 1888/1889⁵ kirjeldab väidetavat otsimiskatset muistendis näidatud viisil, rõhutades juhtumi faktilisust. Tolle teksti retoorilised võtted, näiteks viide kohtuasjale („lugu olla Vana-Kasaritsa kohtuprotokolli raamatus leida”) ja seostamine konkreetse isikuga („Tõrsaare papaga”) konkreetsetes ajas (1861), pretendeerivad jutu tõsiseltvõetavusele.

Jacques Le Goff rõhutab essee naerust keskajal naeru ajaloolise käsitlemise vajalikkust: „Sõltuvalt ajastust ja ühiskonnast on suhtumine naeru, naerupraktikad, naeruobjektid ja -vormid olnud muutuvad” (2006: 169). Kahjuks ei ole andmeid, mis otsustavalt kinnitaks, et XIX sajandi lõpus ei ajanud „Kelle käsi” ja teised usundilised aardemuistendid naerma, Teise maailmasõja järel aga ajasid. Vanade tekstide juures on harva leida kirjeldusi, kuidas reageerisid ja missuguseid emotsioone väljendasid esitamisel jutustaja ja publik. August Annist iseloomustas talumehe reaktsiooni Kalevipoja vägitegudest vestmisel kui „laia olümpilist teomehenaeru”, mis sarnanes Kalevipoja enda rõõmuga pärast veevaimu sohupaiskamist (Annist 2005: 656). Võib-olla on mõned aardemuistendid põhjustanud publiku samalaadset reaktsiooni.

Leidub paralleele, mis kinnitavad, et usundilise teema (olendi) üle on millegipärast naerdud ka kolmsada aastat tagasi. Merili Metsvahi tsiteerib ajaloolise muistendiuurimise raames Hermann von Bruiningki tööd libahundist Liivimaal: „Kui Thies [kohtu ees ühe teise asja] tunnistajana vanduma peab, et ta tõtt räägib, hakkab üks talupoeg naerma. Kui temalt naermise põhjuse järele küsitakse, vastab ta, et kõik teavad, et Thies käib kuradiga läbi ja on libahunt” (vt Metsvahi 2001: 101). Veelgi enam: tuleb välja, et enne kui süüdistused Thiesi enda vastu 1691. aastal tõsisema ilme võtsid, olid isegi kohunikud, nagu M. Metsvahi kirjutab, ta „välja naernud ja karistamata mine-ma saatnud”. Kuid pole teada, miks mainitud talupoeg ikkagi naeris. Andmed usundiliste teemade naerukontekstide kohta suunavad vaagima lisaks enkultuuratsiooni kriisi tundemärgile (vrd Jürgenson 1997) ja naerule nalja pärast mitmekesisemaid käivitajaid, kaasa arvatud emotsioone, mida tekitavad nii jutustamistasand kui ka jutumaailm. On ju tõsiasi, et naer on erakordselt kontekstisidus käitumisilming (Martin 2007: 155; Solomon 2006: 79–89). Seda huvitavamad on juhtumid, mil naer on aardemuistendisse otsekui kinnistatud, jutu sisse pandud. Jututegelaste naerureaktsioon teatud situatsioonis omandab korratud jutustamise puhul mudeli ilme.

Elliott Oring vaatleb naeru ja huumorit teineteisega seotuna muistendi retoorika vahendite hulgas (2008: 130, 139–140). Nagu juba öeldud, on naer ootuspäraselt kerge puhkema meelelahutuseks jutustamise korral, mil jutt – hoolimata selle eluliselt tõsistest sisuepisoodidest – pöördub esituses tõepoo-

⁵ EKS 4^o5, 256 (3) < Rõuge khk – W. Luik (1888/1889).

lest naljaks.⁶ Siis astub huumor muistendi retoorika teenistusse ja muistendis kirjeldatavad sündmused lõbustavad inimesi. Leea Virtanen on arutlenud üllatuslõpuga kummituslugude ja õudusjuttude üle, mis toimivad muistendi-paroodiana (2000: 108–109). Sõnastuselt suhteliselt jubedate lugude esitamisel naeravad nii jutustajad kui ka kuulajad ja me tajume muistendite meelelahutuslikku otstarvet. Kui usundilise aardemuistendi jutustaja naerab, algab kohe tõlgendaja mõistatamistöö. Kas vestluskaaslast valdavad vastandlikud tunded, võib-olla võidab ta aega vastamiseks, kas varjab ta oma mitte-teadmist, ehk ei usu ta kõneldavat või vastupidi: usub väga veendunult, ent peidab seda naeru taha, kartes ennast kompromiteerida? Muistendile olemuslik ambivalentsus sunnib jutustamist saatva naeru tõlgendamisel ettevaatlikkusele. Naeru ei saa pidada üheselt ja alati märguandeks sellest, nagu ei võetaks jutu sisu tõsiselt. Nali pole ainus naeru esilekutsuja, märgib A. Jürgenson (1997: 80). „Jutustaja ja/või kuulaja naerab mõnikord ka siis, kui ta suhtub kõneainesse tõsiselt ega kavatse kuidagi diskrediteerida jutustatavat,” leiab rikkalikele kogemustele toetudes Gillian Bennett (1989: 296). „On mitmesugust naeru, mitte ainult vastukajaks huumorile,” järeldab E. Oring (2008: 139).

Kahetiselt mõjub Põlva kihelkonnast pärit naise jutustus 1973. aastast. Ta meenutas, kuidas ta oli näinud ringikujuliselt lebavaid kuldrahasid.⁷ Kahtleva jutustajana ning oma kogemusele seletust otsides viitas ta, et mõne arvates on niisugustel puhkudel mängus vanapagana käsi, ja naeris. Kuid poleks õige tõlgendada tema reaktsiooni naljakspööramisena ega vanapaganauskumuse küsitavaks muutmiseks, nagu ei võiks vanapagan olla peidetud varanduste haldaja. Vestluse käigus avas naine, et tegelikult oli vanaisa seostanud tema varase lapseea kogemuse „vanakuraditega”. Lõpptulemusena oli jutustaja kuuskümmend aastat hiljem sunnitud tõdema, et ta ei tea, „mis asi tuu siis om”. Kogemuse sõnastamine ega seda saatnud naer selgust ei toonud. Lugude jutustamisel lähevad „naerusordid” segamini.

Kes naerab jutumaailmas?

Muistendid ei peatu eriti tunnetel, sest see aeglustaks sündmuste vahendamist. Jutud peidetud varandustest väljendavad emotsioone küll, esile tulevad rõõm, lootus, hirm, kahtlus, ebakindlus, pettumus, kadedus. Loetletud valik meeleolusid on käesoleva vaatluse teemaks niivõrd, kuivõrd need ajendavad jututegelaste naeru või paistavad lõbustavat juttude teadjaid.

Aardejuttude hulgas on naer oluline sündmuste käiku mõjutav element ühesainsas jututüübis „Naine oherdiaugust” (muinasjutusüsteematis Ee 423*, vt Järv, Kaasik, Toomeos-Orglaan 2009: 563). Peidetud varanduse episood leidub selle jututüübi umbes kahekümnes Eestist noteeritud variandis. Muistendi põhisisu on järgmine. Mees võtab endale naiseks oherdiaugust tulnud olendi, kes seni oli käinud luupainajaks.⁸ Ükskord hakkab naine kiriku-

⁶ Viimati nimetatud aspektide jälgimist folkloristi vaatepunktist ja tänapäevamuistendite näitel on alustanud Eda Kalmre (2010).

⁷ RKM, Mgn II 2378 (d) < Valga < Põlva khk – I. Rüütel, O. Kiis < naine, snd 1901 (1973).

⁸ Rahvusvahelise rahvajutustusteematis kohaselt on üksuse ATU 826 tuumaks paturegistri kirjutamine lehmanahale kuradi poolt, mida näeb pealt pühamees. Muinasjutu-

teel mõistatuslikult naerma ja nõustub naeru põhjust ütlema tingimisel, et mees näitab, kust naine inimeste sekka tuli. Selgub, et naerma ajas tee ääres nähtud rahaauk, mida naine märkas tänu oma mittemaisele päritolule. Varianditi erineb, mis või kes täpselt varanduse asukoha osutab: kas komistab hobune paja otsa või reedavad peidiku kaarnad. Hiljem, kui naine on juba oma teed läinud, tuleb lihast ja luust mehel lihtsalt minna ja varandus välja võtta. Naerab olend, kelle käsutuses on informatsioon, mida inimtegelasel seni ei olnud. Võime rääkida saladuse teadmise naerust, milles on tubli annus üleolekutunnet. Mittenaermine oli seni tema teistsugususe tunnus, saladuse teadasaamine paneb ta inimese moodi käituma – naerma – ja ajendab kaaslast pärima naeru põhjuse järele, nagu on tavaline inimestevahelises suhtluses. Naine avaldab talle ilmsiks saanud informatsiooni, kuid vastutasuks peab mees avaldama oma saladuse – kust ta naise sai.

Mittemaiste olendite naeru tuleb ette ka teistes aardejututüüpides, kuid mujal ei ole see jutusündmuste seisukohalt nii määrav. Ka siin osutub naer teistsuguse maailmaga kokkupuute tundemärgiks. Inimene tajub erinevust harjumuspärasest naerusituatsioonist ja seletamatu naer tekitab temas hirmu. Naerva üleloomuliku olendi ümber võib konstrueerida tiheda usundilise tõlgenduse raamistiku, ent siin on kõnekas, et naer kostab vales olukorras. Eriti ärevusttekitav on, kui naer ja nutt kostavad vaheldumisi nagu ühes 1939. aasta muistendikogumise võistlusele saadetud muistendis. Tookordne Tõrva gümnaasiumiõpilane L. Vister pani kirja jutu Kullalohu metsa kullapotist.⁹ Kätesaamistingimuse kohaselt tuli käia südaööl edasi-tagasi risti läbi metsa. Üks mees üritas tingimust täita, kuid hakkas kostma „pilkavat naermist” ja viimasel käimiskorral „haledat nuttu ja oigamist”. Rahvaluule viljakas kirjapanija Hans Karro kirjutas Eesti Kirjanduse Seltsile saatmiseks 1911. aastal pika muistendi, mille meestegelane oli kuulnud varem leitud raha lugemise ajal ühtteistkümmet häält korraga naermas.¹⁰ Nimetatud episood liitus halvaendelise märguandena jututegelase halbade kogemustega. Vastupidiselt lõbususe tekitamisele suunab naer siin valvsusele, otsekui aktiveerib inimtegelase meeled kokkupuuteks kardetavalt ohtliku sfääriga. Naer sunnib tõsiseks.

Usundiolendi naer ei kosta aardemuistendites siiski ainult inimtegelase ärevusse ajamiseks. Teatavasti on naer teatud situatsioonides kindlasti tõlgendatav üleolekutunde väljendusena, ainult et kas seda hinnata koomilise või mittekoomilise naeru võtmes, selles on küsimus. Aardemuistendis väljendavad ka vastastegelased oma üleolekut inimesest samal viisil – naeruga. Näiteks 1895. aastal Kroonlinnast M. J. Eisenile saadetud muistendis¹¹ naeravad aartetule tegijad mustad mehed suure häälega, kui näevad inimest kombineerimas varanduse kätesaamistingimust. Mees teab: tulle on tarvis visata mingisugune ese, et tondid (seda nimetust kasutas kirjasaatja) raha maha jäta. Kuna tal midagi käepärast pole, astub ta ise tule peale. Teo tagajärjel tondid küll kaovad, ent mees on sattunud jalgupidi allikasse. Allikast üles ronides kuuleb mees „üht suurt healt” naervat ja ütlevat: „Kas te lolli näete!

uurija Risto Järv osutab (2000: 113), et „uurijad on liigitanud süžee muistendiks, kuid see meenutab ka muinasjutte”. Siinses käsitluses on huvi all jutud, kus ATU 826 ja peidetud varanduse asukoha ilmsikstulek kombineeruvad (vt ka Aarne 1918, muistenditüüp 59).

⁹ ERA II 237, 56/7 (9) < Helme khk, Taagepera v – L. Vister < Jaak Vister, 58 a (1939).

¹⁰ EKS 48 XXIII, 21/5 (95) < Palamuse khk, Kuremaa – H. Karro (1911).

¹¹ E 15377/84 (3) < Kroonlinn – D. F. Roosipuu (1895).

Tema tahtis meie käest raha saada ja nüüd kargas allikasse. Vist ei tea, et talvel allikavesi külm on.” Tundub, et jutu üleskirjutaja on andnud palale humoristliku tooni. Inimtegelase ebaõnnestumise näitamine on aardejuttudes reeglipärane ja see ei pea tingimata väljenduma tema väljanaermises või parastamises, kuigi ka selliste lugude kiht on hästi esindatud. Siin aga loeme inimese läbikukkumisest, mida kinnitab vastastegelaste naer. Aardejututüübi „Ese tulle” (Jauhiainen 1999, tüüp P 101) teiste variantide taustal (vähemalt 85 teksti rahvaluulearhiivis) on Kroonlinna naljalugu erandlik. Aardetule tegijate kõnele pühendatakse muidu minimaalselt tähelepanu, pigem lastakse neil vaikides kohal olla. Pala on aga sõnastatud teisiti: aarde-tule valdajad on pandud rääkima ja naerma ning sel kombel on saavutatud, et jutt nihkub žanriliselt naljandi suunas. Inimeste maailmas sagedane olukord, kus üks inimene naerab teise üle, on valutult ja mitmesugustes seostes üle kantud ka jutumaailma. Nii juhtub näiteks kolme vennaga Koerust üles kirjutatud muistendis (jututüüp ATU 763). Vanem vend keeldub kahe nooremaga rahaauku kaevama minemast, öeldes: „Teil läheb mind tarvis muidugi ja saate mulle ka ilma kaevamata raha andma.” Vennad naernud: „Vat kus mees, kes loodab, et temale ilma kaevamata ja vaevata raha antakse. Eks meie saa näha, kuidas tema jutt tööks läheb.”¹² Pärast teatud süžeekeerakuid lähevad vanema venna sõnad täide.

Sellist olukorda, et aardemuistendi inimtegelane naeraks usundilise olen-di üle, esineb harva. Kui inimene on tondi või kuradi üle kavaldanud ja rõõmustada sõandab, ei jää karistus tulemata, nagu usundilistes muistendites ootuspärane. Kirumpää lossiga seotud muistendis oli varanduse leiutingimuseks varsa, kuke ja lapse viimine. Keegi mees asendas lapse kassiga, sai rahakasti oma valdusse ja „naeris oma korda läinud petise üle”. Seepeale hakkas teda kohisedes jälitama Tamula järv ja mees oli sunnitud rahakasti maha viskama.¹³ Leea Virtanen (2000: 112) on siiski pidanud võimalikuks, et uskumusmuistendite jutustamisse kuulub kardetud olendi narratiivse naeruvääristamise võte, mille kaudu muutub lubatavaks uskumusolendi üle naermine ja mis nähtavasti väljendub nii jutu- kui ka jutustamistasandil.

Ootamatult sageli tuleb kui mitte naer, siis vähemalt rõõmus meel esile juttudes, kus inimesele näidatakse peidetud varanduse asukohta – koos leidmisnõuannetega – unenäos. Muistend edastab unenägia rõõmsa ootuse, mis valdab teda pärast ärkamist ja kestab veel leidmiskatse juures.¹⁴ Ette rõõmustamise juttude lahenduseks ei tarvitse sugugi olla varandusest ilmajäämine. Tundub, et siin on käigus kaks põhilist stsenaariumi. Esiteks: unenägu toob rõõmsa ootuse ja see laheneb veel rõõmustavamaks aardeleiuks, ning teiseks: esialgne õhin läheb tühja, sest varanduse väljavõtmisse sekkub takistav tegur väljastpoolt.

Üllatav uurimiskogemus oli, et otsest naermiskeeldu varandusejuttudes ei ole (tõsi, pole ka naermise sundust). Kehtib küll rääkimiskeeld ja väljalobisemise keeld, kui varandus on otsekui määratud kindlale isikule. Naermast hoidumise tingimust muistendeis ei sõnastata. Üksikuis teiseis on siiski naermine samastatud kõnelemisega ja naerust piisab, et varandus kaoks. Või

¹² E 13966/9 (4) < Koeru khk, Merja k – O. Hintzenberg < Aadu Tomberg (1894).

¹³ E 15516 < Põlva khk, Navi – J. Melzov (1895).

¹⁴ Näiteks naistegelase süda oli „rõemuga täidetud” (E 8710/1 (2) < Jõhvi khk – J. Seland (1892)); mees „naeratab oma õnne üle” juba ette, kuigi teda hoiatatakse hirmsate loomade eest (E 8712/5 (3) < Jõhvi khk – J. Seland (1892)).

kui täpsem olla, siis naerma hakkamine toob kaasa ka rääkima hakkamise. Et inimtegelane kirjeldatavas olukorras vait ei suuda jääda, mõjub paratamatuna. Nimelt lastakse varanduseotsija teele järjest kummalisi vigureid, kellega kõnelusse laskuda ei tohi. Kolm hädaga kahel jalal kõndimas ja viidik saba-pidi havi vedamas ajasid ühele Mõniste teisendi meestegelasele vägisi naeru peale, kuid ta suutis veel tõsiseks jääda.¹⁵ Kana heinakoormat vedamas ning lõvi koorma otsas kanapoegi hoidmas oli aga liig mis liig ja otsimine läks nurja. Niisugustesse seostesse on komponeeritud intuiitiivne äratundmine, mida John Morreall tõi absurdse situatsiooni ja naljaka asjadekoosluse üle naermise näidetena (Morreall 1983: 13). Selline naer ei sisalda J. Morrealli arvates ülimuslikkuse tunnet ega tööta kuidagi naerja kasuks. Naljake hirmutiste motiivi sisaldavates aardejuttudes töötab naer inimtegelase kahjuks, aga ta ei saa sinna midagi parata.

„Võib ju nalja pärast proovida”

Kõnekas on, kuidas aardemuistendeks kasutatakse väljendit „nalja pärast”. Nähtavasti on mõeldud proovimist ilma tõsise pühendumiseta. Kummaline küll: niisuguseid ettevõtmisi saadab edu. Millegi tegemine nalja pärast, prooviks, võib osutuda tulemuslikuks. Ühes Helme jutus läheb saunamees nalja pärast vaatama unes näidatud mätast ja leiabki raha, mille kulutab poja koolitamiseks.¹⁶ 1939. aasta muistendikogumise aktsiooni tekstide hulgas on memoraat üleskirjutaja vaarisa aardeleiust. Vaarisa oli künnitööl pannud tähele kadakat ja kivi ning kaevanud sealt nalja pärast. Välja tuli rauast kast, kuld ja ehted sees. Kuld olevat pangas vahetatud kehtiva vääringu vastu.¹⁷ Seevastu otsimisele orienteeritud juttudes, mis teatud juhtudel kajastavad peaaegu et poolelukuliste rahakaevajate toimetusi, täie tõsidusega süsteemaatilisi otsinguid, jääbki varandus välja ilmumata.

Aardemuistendid näivad vastu vaidlevat hoiatusmuistenditele, mis keelavad kuradiga tegemist teha, isegi tema nime nimetada. Ühes Harjumaa muistendis¹⁸ näeb kündja oma naabrimeest rahakatele matmas ning kuuleb pealt raha manamist kuradile. Naaber hüüab nalja pärast: „Raha mulle, katel kuradile!”, millest võiks oodata, et see on hukatuslik. Musta tõllaga mees toob kraami kohale ning kaob, rahahunnik jääb mehele ja midagi hullemat ei juhtu. Üleskirjutaja on hilisemaid muistendi lugejaid informeerinud mehe hirmu-emosioonist musta tõlla külaskäigu ajal, kuid ütle mata jätnud, kas hirm võis asendada rahuloluga varanduse kättesaamisel. Selles jututeisendis sõandas rahahakkaja konkureerida kuradi endaga. Teisal seevastu rõhutatakse, et tontidega pole nalja. Nagu naer käivitub vastandlike ajendite peale, nii on aardejuttudes ka millegi viimne sõnades nalja alale ambivalentne. Ühtedel juhtudel tohib võtta vastu kahtlasi väljakutseid, „nalja pärast” proovida, ja midagi halba ei juhtu. Teisal piisab hoiatusest, et kokkupuude teispoosusega ei tule kõne allagi, mingit nalja pärast kaevamist ei ole ja otsimiskatsetest loo-

¹⁵ ERA II 243, 595/7 (15) < Hargla khk, Vana-Roosa v < Mõniste v – S. Suur < Hipp Suur, 74 a (1939).

¹⁶ E 12229/30 (24) < Helme khk – J. Karu (1894).

¹⁷ ERA II 222, 315/6 (6) < Kuusalu khk, Kõnnu v, Suru k – E. Sammelselg < Aleksander Sammelselg, 60 a (1939).

¹⁸ E 53125 (43) < Keila khk, Harku v – P. Berg < Julius Rääp (1922).

butakse. On noteeritud ka niisuguseid aardemuistendeid, kus inimene läheb „nalja pärast” vaatama, saab varandusekasti juba peaaegu enda valdusse, ent lisatingimuse näiliselt juhusliku, ent sisuliselt paratamatu rikkumise tõttu jääb lõpuks sellest siiski ilma. Kolm erinevat sündmusstsenaariumi piltlikustavad peidetud varandustega igaks juhuks toimetamise tulemuse prognoosimatust.

Aardejutud kui naljandid

Väike nimekiri aardejututüüpe on folkloristliku liigituse kohaselt defineeritud naljanditena. Võiks arvata, et niisuguste lugude jutustamine või lugemine tekitab (või tekitab minevikus) lõbusust ja et neid jutte kuulates naerdakse (naerdi) humoristlikku naeru. Õnnelikele juhusetele on keskendatud jututüübid „Aare kodus” (ATU 1645), „Kehast väljas käies avastatud varandus” (ATU 1645A) ning „Röövlid loobuvad noosist, sest peavad ennast tabatuks” (ATU 1653 (5)). Jututüüp „Unenägu varanduse märgistamisest” (ATU 1645B) on õnneliku juhuse kajastus niikaua, kuni jutu tegelane unest ärkab. Abielupaarilugude hulgast liitub nimetatutega „Jutukas naine ja aardeleid” (ATU 1381). Arvo Krikmann on kõnealuseid tüüpe iseloomustanud juttudena teenimatust, juhuslikust vedamisest (Krikmann 2003: 170). Tema sõnul ei kuulu juhus tegelikult naljandit motiveerivate tegurite hulka, vaid on sündmuste käivitaja realistlikes ja romantilistes muinasjuttudes. Aardejutud on aga vägagi juhusele orienteeritud jutud. Isegi kui sisuks on plaanipärased otsingud, sekkub süžeesse juhus, mis asjade käiku muudab. Õnnelike leidmiste ning õnnetute leidmata jäämise jutte saab harva liigitada naljanditeks. See tõttu ei tuleks imestada, et rahvusvahelises klassifikatsioonis naljandi tsooni liigitatud tüübid pole mõnikord naljakad. Iseküsimus on muidugi see, et nii õnnelike leidmisjuhuste kui ka õnnetute leidmata jäämise juhuste jutud võivad naerma ajada. Esimesel juhul empaatilise kaasaelamise tõttu, röömustades koos leidjaga ning teisel juhul üleolekutundest ajendatuna¹⁹: keegi ei saa varandust kätte.

Kõnealuseid naljandeid on salvestatud harva. XX sajandi jooksul need suulises esituses enam ei kostnud, kuigi rahvajutuantoloogiates on siivsamaid variante muidugi avaldatud. Rahvaluulearhiiv pakub aga alati üllatusi. Kui XIX sajandi lõpukümnendil ja XX sajandi esimesel poolel kirja pandud rahvaluule hulgast õnnestub vaevu leida varanduse märgistamise jutte, siis 1970. aastal ilmus kõnealune naljand siiski välja kogu oma ekskrementaalses eheduses.²⁰ Jutustaja ei hoidnud naeru tagasi, kui ta folkloristile pajatas, kuidas keegi vanamees oli unes näinud varandust ning seejärel koha teatud viisil ära tähistanud. Nii otse, nagu jutusisu on toodud süžeedeloendis (vt tüübiartiklit ATU 1645B), tookordne esitaja siiski ei väljendanud. Selle asemel naeris ta iga fraasi lõpus. Jutt aga muutus aina segasemaks, polnud arusaadav, mida jutu meestegelane oma naise eest padja alla peitis. Jutustaja kinnitas naerdes, et kuuldu „om tõtejutt”. Tõlgenduskavatsuse korral saaks kinnitust, et pala ajas naerma nagu korralik naljand kunagi, et seda Lõuna-Ees-

¹⁹ Üleolekuhumori kohta vt Heyd 1982: 291–292; Morreall 1983: 6–8; Knuuttila 1992: 106–107; Krikmann 2004: 28–29.

²⁰ Vt RKM, Mgn II 1878 (g) < Võru < Vastseliina khk – I. Rüütel < naine, 90 a (1970).

tis on teatud (kuigi käsikirjalistes kogudes seda pole) ning et jutt töötleb raha ning ekskrementide seose ideed.²¹ Kuigi naerval jutustajal polnud viidatud näite puhul – rahvaluulekogumise intervjuu tingimustes – kaasakõlavat publikut, oli lugu tema kui esitaja jaoks ilmselt naljakas.

Varanduse märgistamise naljandi puhul võis kujutatav olukord olla naljakas jutu publikule, kuid mitte kellelegi jutu tegelastest. Isegi kui inimene naerab piinlikkust tundes või kimbatusse sattudes (see on mittehumoristlik naer), siis siin see ilmsiks ei tule. Kimbatusnaer võib aga ilmnedada jutustamistasandi dilemma: lugu on naljakas küll, aga kas seda sobib jutustada rahvaluuleteadlasele?

Kas aga ajab nalja pärast (või üldse) naerma jutt inimesest, kelle suust uinaku ajal väljub putukas või ussike (ATU 1645A)? Loomake pöördub tagasi, inimene ärkab ja jutustab kohast, kus ta nägi olevat varanduse peidukohata. Raha leitaksegi üles. Eesti pärimuse seisukohalt jutu paigutumine naljandizanri alale kinnitust ei saa, pala on väljendunud ainult usundilise muistendina. Nagu linnalegendide ja kummituskogemuste uurijad ning Aivar Jürgepson näitavad, kostab usundilise muistendi esitamisel naeru küll. Ent esiteks ei ole teada naerust selle muistendi puhul, teiseks ei tulene usundilist muistendit saatev naer tingimata huumorist ja kolmandaks ei viita 24 jäädvustatud varianti millelegi naeru väärilisele. Ei midagi ekskrementidega seotut, kedagi ei naerda välja, ei avaldu kokkusobimatus, ei vastandata kellegi lollust ega tarkust, ei segata ära põhjust-tagajärge. ATU 1645A naljandlikkusele on otsinud analüütilist selgitust Michael Chesnutt (1991). Skandinaavia variantide põhjal toob ta esile jutus tõepoolest sisalduva kavaldamise aspekti ning viitab teatud aloogilisusele. Eestis hingerännu ajal märgatud varanduse jutt teadaolevalt naljana ei käibinud. Teisikmina või irdhinge võimaluse tunnetamine selle jutu puhul naerma ei aja. Niisugusele intuiitivsele äratundmisele liitub külluse saavutamise iha ja selle iha narratiivse täide mineku rõõm ei pane naerma naljanaeru, vaid saavutuse naeru, kuigi võib-olla segatuna kummalisusetundest.

Naeru kostab ka teenimatu õnne jutustuses „Aare kodus”. See, et naerakse jutumaailmas, ei tee veel jutusündmusi naljakaks jutustajate pärismaailmas. Kui jutt teatud situatsioonides väljenduski naljandina, siis rahvaluulelariivi talletatud variandid toetavad sellegi pala pidamist muistendiks. Naljaloos puhul saab määravaks naerutamiskavatsus, muistendi puhul see nii ei ole, pigem tahavad jutustajad kuulajaid veenda, isegi kui see toimub naeru saatel. Nagu muistend-muinasjutu „Naine oherdiaugust” puhul, osutub siin naer varianditi korduvaks sisuelemendiks. Jutu tegelane saab unenäos nõuande minna linna (Riiga, Tallinna, Tartusse, Narva), leida seal juhatatud sild (või väljak) ja oodata varandust. Ta käib niikaua ringi, kuni keegi linlane tema kohaloleku vastu huvi tundma hakkab. Lühikese vestluse käigus naerab viimane selget üleolekunaeru, ajendatuna linnatulija näilisest rumalusest ja kergeusklikkusest.²² Kõneluses selgub, et peidetud varandus asub siiski maamehe kodutalus, mida oli omakorda unes näinud linnamees. Jutukangelase jaoks asetuvad asjad õigetes seostesse ja ta leiabki kodust rahapaja

²¹ Raha ja väljaheidete ekvivalentsuse kujutlustest vt nt Arnoux 2005 (viidetega S. Freudi töödele), kuid ka Dundes 1962: 1040–1041; Goldberg, Lewis 2000: 50–51.

²² Lähedasel viisil oli stseen lahendatud jutu dramatiseeringus Emajõe Suveteatri vabaõhuetenduses „Raha” (nähtud 7. augustil 2010 Tartus, Toomemäel). Linnamees kuultas unes antud nõuanded naerdes ja käega lüües paikapidamatuteks.

üles. Pikema jutuarenduse korral järgneb uus naeruepisood. Nimelt satuvad mõni aasta hiljem samasse tallu sõjamehed, kes naeravad, nähes tühja katla serval võõrkeelset sõnumit: "Mida sügavamalt võtad, seda parema leiad." Naerdes antud vihjed ja selgitused osutuvad jälle tõsiseltvõetavaks informatsiooniks. Seda, kuivõrd jututegelaste naerule on sekundeerinud jutu vastuvõtjate naer, võib üksnes oletada.²³ Puhtspekulatiivne, kuigi ahvatlev on kujutleda, kuidas jutu vastuvõtja samastab end jututegelasega ja elab kaasa tema taipamishetkede heameelele.

Aardepärimusest inspireeritud naljategemine kui võimalus kaaslaste väljajätmiseks

Lisaks muistenditele sisaldavad rahvaluulekogud väikse hulga jutustusi sellest, kuidas on narritatud inimesi, kes võtavad teemat liiga tõsiselt. Muidugi on narritamise kirjeldused samuti lood, mitte dokumentatsioon. Siiski suurendavad nad aardepärimuses tõsielusündmustel põhinevate tekstide hulka. Naljateo tegijad lõbutsevad naljatamise objekti arvel, kasutavad juhust, et kaaslaste üle naerda. Nalja sihtmärgiks on teine inimene. Pole midagi parata, et see kõlab poliitiliselt ebakorrektselt. Naeru vallandab kaaslaste seadmine nalja sihtmärgiks, kelle läbikukkumine näib juba ette naljakas. Kui aga vemp millegipärast nurjub, loodetud nalja ei saa ning ei sünni pajatust, millega sündmust hiljem verbaalselt uuesti esile manada. Ja vastupidi: pilatav ei jutusta tema kallal toime pandud edukast narritamisest, küll aga jutustab siis, kui narritamine ebaõnnestub.

Aardepärimuse pinnal on naljatatud kahte moodi. Üks naljatamisviis on rahaaugu kunstlik moodustamine. Sel juhul poetatakse aaretehuvilise teeles kas üksikuid münte, peidetakse valerahapada, süüdatakse rahatuli. Teise rakenduse puhul pole naerutatavatel teadaolevalt kavatsust varandust kätte saada. Siis aktiveeritakse mõni aardepärimusega seotud kujutlus, näiteks kehastub keegi külatüdrukute ehmataamise eesmärgil hirmuäratavaks aardevalvuriks.

Nalja ja väljajätmise võimalust pakuvad jutud, mis kirjeldavad kellegi tõsiste kavatsustega ette võetud varanduseotsingute liivajooksmist. 1933. aastal kirjutas rahvaluulekoguja Mari Sarv üles pikema pala kahest kirglikust aardeotsijast Õisu kandis.²⁴ Memoraadi järgi olid mehed läbi elanud tõsiseid katsumusi: hirmuäratava, ootamatult tõusnud tormi ja kokkupuute üleloomuliku takistajaga (läbi rangide vaadates olid näha kuratlikud sead). Jutu tõestusvõteteks olid kohakirjeldused, isikunimede ja mõnede eluseikade avamine ning informandi väide, et vähemalt üks asjaosaline oli oma otsimiskäikudest korduvalt rääkinud. Kõigele sellele järgnes veel lisaepisood:

²³ Folkloristide Ellen Liivi ja Herbert Tampere vestluskaaslastele, väga heale rahvapärismuse tundjale Liisa Kummelile ei tulnud naer peale, kui ta jutustas: [...] „Aga ükskord venelased tulnd sinna sisse ja tahtnd seal juua. Ja mees andn juua selle ruusiga või kannuga. Mehed vaadand ja naernd. Ta küsind: „Mis te naerate?“ – Siin on kirjutet see: „Võta põhast, paksem tuleb!“ Mees akand siis mõtlema, et mis asi see siis on, et võta põhast, paksem tuleb. Akand siis, akand pärast veel otsma. Leind suure katla ja kõik olnd raha täis. Ja saand sellega veel naise ära võtta. Olnd rahaaugud sedasi“. [RKM, Mgn II 889 (d) < Tori khk (1963)]

²⁴ ERA II 58, 257/67 (7) < Paistu khk, Morna – M. Sarv < Marie Noorkukk, 50 a (1933).

„Mõned vigurimehed läinud, teinud väikse tule maha, kõlistand katkisi õllepudelid, vana pada olnud ka katki löödud. Teised jälle kutsund vana T. kõrtsist välja vaatama ja kuulama, kui vanapagan rahaga läind kui kõlin, ja T. jäänd ilma. Seda kõrtsinalja jutustas üks vana mees nimega Hans Hindas [---].” Aegu hiljem, 1997. aasta kogumisekspeditsioonil jutustati väljakaevatud varanduse imiteerimisest. Naljategu põhines kohalikul kestval pärimusel ühe talu maadele peidetud varandusest. Mehed tekitasid värskeid kaevamisjälgi, et jätta muljet: rahapada on just välja võetud. Jutus jäädvustatud lause põhjal, et peremehel läks süda kangesti täis, võime arvata, et vemp õnnestus.²⁵

Jutustaja ja rahvaluulekoguja Johannes Valdur on jäädvustanud folklooriarhiivi jaoks oma isa pajatuse.²⁶ Jutt on huvitava kaheosalise kompositsiooniga: esmalt tuli poistel, kellest ühest sai hiljem J. Valduri isa, tühistada endi jaoks aardetulede pärimuse autoriteetsus (tule põhjuseks osutus hõõguv känd). Seejärel kasutasid nad juba tehislikku aardetuld jaaniõhtuliste sõna otseses mõttes laialiajamiseks – vähemalt jutu väitel. Toodud näited osutuvad mõnevõrra problemaatiliseks aardejuttude ja naeru teema seisukohalt, sest ühtki otsest viidet naermisele tegelikult ei leidu. Ent juttude kirjalikult sõnastajad mainivad vigurimehi ja naljategemist. Naljažanri nimetamine annab hoiaku, et tohib naerda ja et võib naermiseks minna. Naljajutu edastaja naerutamiskavatsuse tunneb jutu vastuvõtja tavaliselt ära juba vähestest vihjetest. See on muidugi arusaadavam suulistes jutustamisolukordades ja siis on tõesti parem, kui naljamees saavutab publiku naeru ilma ise kaasa rõkkamata (vrd Viidalepp 2004: 103; Hiimäe 2007: 17, 58–62). Telekomöödiale naeru juurdekleepimine ühelt poolt kamandab naerma kindlas kohas, ent teiselt poolt – võib-olla nakatab isegi selline taustanaer.

Aardepärimusest innustust saanud naljatamiste kajastused taotleavad mõnes mõttes pärimuse tühistamist, juttude lõpetamist, sest selgub varanduse tundemärgiks peetud faktide paikapidamatus. Käesoleva vaatluse kontekstis on aga tähtis see, kuidas jutuga luuakse distants arukate „meie” ja valesid või naeruväärseid eesmärke seadnud „tema” vahele, kusjuures „meie” tunne üleolekurõõmu ja võib-olla naerame üleolekunaeru. John Morrealli (1997: 37–40) järelduste põhjal võib öelda, et isikliku (mentaalse) distantsi tekitamine toimib nalja (ja naeru) käivitajana: teistega juhtunu on naljakas; kui minul nii oleks läinud, siis mitte tingimata.

Kokkuvõtteks

Naer aardepärimuses väljendub nii esitamistasandi nähtusena (naeravad jutustajad ja/või kuulajad) kui ka jutustamisega loodava jutumaaailma ilminguna (naeravad muistenditegelased). Eesti Rahvaluule Arhiivi temaatilise tekstikogu põhjal võib öelda, et esitamistasandi naer ja jutumaaailma tegelaste naer pigem ei sünkroniseeru. Juttu kuulav publik naerab või tunneb ennast lõbustatuna seal, kus jututegelane satub tõsisesse kimbatusse, jääb ilma loodetud hüvest või toimib valesti. Heameele emotsioon jututegelase õnnestumise korral on seevastu omal kohal empaatilise retseptsiooni puhul. John Morreall (1997: 43–44) ja Eik Hermann (2006: 149) on pööranud tähe-

²⁵ EFA I 21 (4) < Kanepi khk, Kõlleste v – K. Tamm < mees, 86 a (1997).

²⁶ RKM II 19, 44/52 < Kadrina khk, Vohnja v – J. Valdur < isa juttude põhjal (1948).

lepanu naeru vastandlikkusele – puhkemisele kord nurjumise, kord saavutuse peale. Aardejutud ongi saamise ja ilmajäämise ning sellega seotud katsumuste jutud. Järelikult ilmutab naeru vastandlikkus ennast aardejutupärimuses kirkalt. Kas naerdakse konkreetses jutustamissituatsioonis, sõltub jutuks tuleku kontekstist ja on osalejate otsustada.

Aardejutud ajavad naerma, kui nad jutustatakse naljakaks, näiteks kui esitamise peamiseks ajendiks on meelelahutus. Aardenaljandite puhul annab juba žanritunnetus kujuteldava naermisloa. Muistend kui žanr kohandub paindlikult erinevatesse kontekstidesse ja nii osutub võimalikuks jutustada peidetud varandustest kord tõsimeeli, kord naljaks pöörates, nagu juba mõne näite põhjal ilmnes. Asjaolusid, mida silmas pidada, kui on vaja leida selgitusi naerule aardejutus ja jutustamise ümber, on žanritajust rohkem. Aardemuistendi naer võib olla humoristlik naer ja kahetiste tunnete märguanne ühekorraga. Jutustatava tõsiseltvõetavus satub naeru läbi ohtu. Sama hästi lubab naeru ekspressiivsus peita, et kõneaine puudutab inimest tegelikult sügavalt. Naeru komplitseeritumate põhjuste analüütilise äraarvamismängu kõrval väärib meelespidamist suhtlusnaer kui jutustamise loomulik saatja.

Mõnikord naerab oma loo saateks jutustaja, kes kõneleb oma isiklikust kokkupuutekogemusest peidetud varandustega. Sellega rõhutab ta kogetu (ja jutu) kuulumist talle endale. Jutustaja võib õhutada kuulajaskonnas sama reaktsiooni. Selle saavutamiseks teeb ta sündmuse jutustamisvõtetega kuulajatele lähedaseks, mille üheks võimaluseks on loo kujundamine humoristlikuks. Seni kogunenud andmete põhjal otsustades ei ole peidetud varandused siiski teema, mis tekitaks vestlusest osavõtjate kestvama emotsiooniväljenduse, nagu juhtus Lena Marander-Eklundi (2008: 105) kirjeldatud jutustamis-olukordades.

Naer usundilistes aardemuistendites väljajoonistuvates jutumaailmades on märguandeks teispoolisusest. Naerab olend, kellel on lihtsurelikule tema meelte piiratuse tõttu kättesaamatut informatsiooni. Omal kohal on hoiatusmuistendi funktsioon: naerev usundiolend teeb inimese ettevaatlikuks valikutegemisel: kas hoiduda kokkupuutest või kasutada pakutud šanssi. Aardejututegelaste naerul lastakse kõlada olukordades, kus inimesed tavalises eluski samal viisil reageeriksid: teise inimese äparduse peale, nalja tehes, üllatusliku kordamineku olukorras, koomilist asjadekooslust nähes ning absurdse situatsiooni tajust tingitult. Kuigi naer aardejutus ja jutustamisel kuigivõrd ei sünkroniseeru, võib siiski tõdeda, et nagu juttude tegelasi ergastab jutumaailmast kostev naer, mõjub see ka jutu vastuvõtjate meelele.

Epiloog

Etnograafiline kirjutus peaks olema dialoogiline. Käesoleva tõlgenduse liigse monoloogilisuse kahandamiseks esitasin ühele informandile hiljaaegu küsimuse, miks hakkavad inimesed mõnikord naerma, kui teatatakse, et nüüd tuleb juttu peidetud varandustest. Tema vastus oli: „Sest keegi ei taha näidata teistele, nagu ta usuks seda.”

Artikkel on seotud teadusteamaga „Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine” (SF0030181s08).

Kirjandus

- Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. (FF Communications 25.) Hamina: Suomalainen Tiedekatemia.
- Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg“. Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Arnoux, Dominique J. 2005. Feces. International Dictionary of Psychoanalysis. Alain de Mijolla, Gale Cengage (toim) – <http://www.enotes.com/psychoanalysis-encyclopedia/feces> (22. IX 2010).
- ATU = Uther, Hans-Jörg, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. (FF Communications 284–285.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004.
- Bennett, Gillian 1989. „Belief Stories”: The Forgotten Genre. – Western Folklore 48, 4, lk 289–311.
- Chesnutt, Michael 1991. Nordic Variants of the Guntram Legend. – Arv. Nordic yearbook of folklore 47, lk 153–165.
- Dundes, Alan 1962. Earth-Diver: Creation of the Mythopoeic Male. – American Anthropologist. New Series 64, 5, lk 1032–1051.
- Ellis, Bill 1987. Why are Verbatim Texts of Legends Necessary? Gillian Bennett, Paul Smith, J. D. A. Widdowson (toim). – Perspectives on Contemporary Legend 2. Sheffield: Sheffield Academic Press, lk 31–60.
- Glen, Philip 2008. Laughter in Interaction. Studies in Interactional Sociolinguistics 18. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldberg, Herb, Lewis, Robert T. 2000. Money Madness: The Psychology of Saving, Spending, Loving, and Hating Money. Gretna: Wellness Institute.
- Hermann, Eik 2006. Naeru vääristamine: mäng, mänglevus, nali. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 126–150.
- Heyd, David 1982. The Place of Laughter in Hobbes's Theory of Emotions. – Journal of the History of Ideas 43, 2, lk 285–295.
- Hiiemäe, Mall 2007. Sõnajalg jaaniööl. (Eesti mõttelugu 73.) Tartu: Ilmamaa.
- Hobbes, Thomas 1985 [1651]. Leviathan. London: Penguin Classics.
- Jauhainen, Marjatta 1999. Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit. Tarkistettu ja laajennettu laitos Lauri Simonsuuren teoksesta Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (Esmatrükk FF Communications 182, 1961.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Järv, Risto 2000. Vana-aolidsõq jutuq kaasajal – kogumiskogemus Orava külas Siberis. – Mäetagused, nr 15. Hüperajakiri, lk 98–123 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr15/jarv.htm>).
- Järv, Risto, Kaasik, Mairi, Toomeos-Orglaan, Kärri 2009 (koost ja toim). Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud. Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares Estonicae. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Jürgenson, Aivar 1997. Enkultuuratsiooni kriisi usutunnistust otsides. – Mäetagused, nr 3. Hüperajakiri, lk 79–91 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr2/seto.htm>).
- Kalmre, Eda 2010. Belief Tales and Humour. Ettekanne ISFNRi usundiliste muistendite töögrupi BNN konverentsil (Peterburi, 17.–19. mai 2010). Käsi-kiri.

- Knuuttila, Seppo 1992. Kaskut maailmankuvan aineksena. Kansanhuumorin mieli. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 554.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krikmann, Arvo 2003. Puändita naljandite struktuurist. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 161–177.
- Krikmann, Arvo 2004. Koestler, Raskin, Attardo ja teised. Lingvistiliste huumoriteooriate uuemaist arenguist. (Reetor 4.) Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika keskus. Tartu.
- Le Goff, Jacques 2006 [1989]. Naer keskajal. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 169–180.
- Ludovici, Anthony 1932. The Secret of Laughter. London: Constable Press.
- Marander-Eklund, Lena 2006. The Actors in Young Women's Childbirth Narratives. – Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbro Klein, Ulf Palmenfelt (toim), Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. (Studia Fennica Folkloristica 16.) Helsinki: Finnish Literature Society, lk 140–157.
- Marander-Eklund, Lena 2008. Narratives and Emotions: Revealing and Concealing Laughter. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, Vol. 39, lk 95–108 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol39/eklund.pdf>).
- Martin, Rod A. 2007. Psychology of Humor. An Integrative Approach. London: Elsevier Academic Press.
- Metsvahi, Merili 2001. Libahunt Thiesi võitlused. – Pro Folkloristica VIII. Klaasmäel, lk 101–113.
- Metsvahi, Merili 2002. Inimene ja narratiiv. Püha Jüri legendi näitel. – Pro Folkloristica IX. Lemmeleht, lk 121–146.
- Morreall, John 1983. Taking Laughter Seriously. Albany: State University of New York Press.
- Morreall, John 1997. Humor Works. Amherst: Human Resource Development Press.
- O'Connell, Daniel, Kowal, Sabine 2008. Communicating with One Another: Toward a Psychology of Spontaneous Spoken Discourse. (Cognition and Language: A Series in Psycholinguistics.) New York: Springer-Verlag.
- O'ring, Elliott 2008. Legendry and the Rhetoric of Truth. – Journal of American Folklore 121 (480), lk 127–166.
- Palmenfelt, Ulf 2007. Expanding Worlds: Into the Ethnography of Narrating. – Folklore. Electronic Journal of Folklore 37, lk 7–18 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol37/palmenfelt.pdf>).
- Panksepp, Jaak, Burgdorf, Jeff 2003. „Laughing” rats and the evolutionary antecedents of human joy? – Physiology & Behavior, nr 79, lk 533–547.
- Provine, Robert 2000. Laughter: A Scientific Investigation. New York: Viking.
- Provine, Robert 2004. Laughing, Tickling, and the Evolution of Speech and Self. – Current Directions in Psychological Science. A Journal of the Association for Psychological Science 13, 6, lk 215–218.
- Röhrich, Lutz 2008. „And They Are Still Living Happily Ever After”. Anthropology, Cultural History, and Interpretation of Fairy Tales. Burlington: The University of Vermont.
- Solomon, Robert C. 2006. True to our feelings: what our emotions are really telling us. Oxford: Oxford University Press.
- Viidalepp, Richard 2004 [1965]. Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. – Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühm.

- Virtanen, Leea 2000. Uskomustarinat – naurun ja kauhun rajalla. Maria Vasenkari, Pasi Enges, Anna-Leena Siikala (toim). Telling, Remembering, Interpreting, Guessing. – Kultaneito III. A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th Birthday 1st February 1999. Scripta Aboensia 1. Studies in Folkloristics. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, lk 108–114.
- Young, Katharine 1987. Taleworlds and Storyrealms: The Phenomenology of Narrative. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Expecting a Fortune: Laughter in Treasure Tales

Keywords: laughter, treasure tale, tale world, belief legend

Treasure tales can be interpreted as stories of achievement and failing. Based on the texts collected in the Estonian Folklore Archives, the research question is about the role of laughter in treasure tales and in their audience. On the one hand, when someone in the legend makes a mistake, misses an opportunity or gets embarrassed while searching for treasure, the audience may respond with laughter. On the other hand, the laughter heard during the narration of treasure tales is an ambiguous sign as both failure and success may evoke the same reaction.

Some of the treasure tales can be categorized as funny stories by genre. It means that the narratives tend to be taken as humorous due to genre convention. True, treasure legends can be told for entertainment, but at the same time laughter may conceal a listener's split feelings about this or that legend.

In belief legends involving treasure motifs the mythological being sometimes makes its presence known by a peculiar laugh that serves as a warning to the human character.

The characters in the treasure tales laugh in the same situations as real people would do. Also, like ordinary people who avoid doing certain things for fear of being laughed at the characters in the legends may hide their deeds and thoughts connected to treasure hunting.

Mare Kalda (b. 1964), MA, researcher at the Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum, kalda@folklore.ee